

Койчуманова Н.М.

Ш.САДЫБАКАСОВДУН «АК БОЗ АТ» ДРАМАСЫНДАГЫ ОБРАЗДАР

Койчуманова Н.М.

ОБРАЗЫ В ДРАМЕ «БЕЛЫЙ СКАКУН» Ш.САДЫБАКАСОВА

N.M. Koichumanova

IMAGE IN DRAMA OF SH. SADYBOKASOV «WHITE RACER»

Fundamental words: drama, epos, image, conflict.

The article covers drama of Sh. Sadybokasov «White racer».

«Алтымышынчылардын» дагы бир таланттуу өкүлү – Шатман Садыбакасов. Ал акын, прозаик жана драматург 70-жылдарда Кыргыз мамлекеттик драма театрында анын «Ак боз ат» драмасы ийгиликтүү коюлуп жүргөн.

Кыргыз тарыхында калмактар менен болгон согуш өзгөчө орун ээлейт, анткени, алар кыргыздар гана эмес, жалпы эле Орто Азия калктарына көп кордук көрсөтүп келген. Ошол себептүү элдик чыгармачы-лыкта бул тема кеңири чагылган. Алсак, «Эр Табылды», «Курманбек», «Жаныш-Байыш» сыяктуу эпостордо жана бир катар поэмалар-да кыргыз-калмак согушу сүрөттөлгөн.

Ш.Садыбакасовдун пьесасында ошол окуянын фонунда эки тема көтөрүлүп чыккан. Биринчи, Жаныбек хандын өзүмчүлдүгү, деспотизми, экинчиси, ал – жерди саткан – чыккынчылык.

Сахна ачылганда жалгыз түп тал-мазарды акмалап думана ак уруп, арман, кошок ырларын ырдап жүрөт. Ал калмак кыргынында күнөөсүз өлгөн адамдар менен символика аркылуу сүйлөшүп жүрөт. Дыйкандын, устанын, бешикте таңылып ачкадан өлгөн наристенин үндөрүн угат.

Паузадан кийинки сахнада калмак ханы Чарын көрүнөт. Ага кол башчылары Мансур, Шамурлар келип, согуштук абалды түшүндүрөт.

Шамур:

Беш жашарга чейинки эр бүлөнү байладык.
Катуудан казаны, жумшактан күлү калды.⁸⁸

Мансур:

Бул эл жалбырак жамынып,
Тери чайнап, итке минип калды
Бели сынып, көзү чыгып,
Таруудай чачырап, тымын калды. (420-бет)

Бирок, Чарын буга ыраазы эмес. Ал максатына жете элек экен..

Чарын:

Кылбаган санатты кылам,

Чептин алдына чыркыратып,
Туткундарды жыям.
Кырам...
Ичи ачышса, Жаныбек ордосунан
Чыгып келсин,
Ай өткөрбөй алымымды төлөп,
Жыл өткөрбөй салыгымды төлөп,
Ак боз атын... сан дүйнөнү тартууга берсин!
Ага көнбөсө,.. айдап жүрүп,
Уулдарын уучум толо алтынга сатам,
Кыздарын койнум толо күмүшкө сатам,
Сөөктөрүн шагыратып кумга чачам! (420-бет)

Ошентип, канчалык каарданып, кызыл кыргын салса да, Чарын Жаныбек хандын чебин ала албай айласы кетип турганда чоролору кыргыз карыясы Малике-Аярды колго түшүрүп келишет. Экөөнүн диалогу курч мүнөздө өтөт. Чарын кылычын сууруп, башынды алам, тилинди кесем дейт, бирок, Малике-Аяр опузадан коркпой тике, заардуу жоопторду бергенден кийин айласы кетип, жай сөзгө келет. Чепти ким курган, суу кайдан кирип, кайдан чыгат деген суроолорду берет. Анда Малике: кыйын болсоң Жаныбек ханды байлатып кел, ошону менен согуш, карапайым элди эмне мынча бүлүндүрүп кыйнайсың. Кыйын болсоң, Эрке айымын алдыр. Ошол сырды ачат дейт. Чарын чалдын жүйөөлүү жоопторуна муюп, эми Ак боз аты менен Айымды колго түшүрүү маселесин ойлонот.

Ал:

Билинбей акырын ордого кирип,
Митаамдардын митаамдарын жазгырып,
Хандын эрке катынын азгырып,
Чептин ичин бүлдүрсө,
Боз жоргону колума тийгизсе,
Кызымды калыңсыз берем!
деп, адегенде Мансурга, андан соң Шамурга карайт...

Аңгыча сахнада думана пайда болуп, ал элин жоо чаап жатса, бекинип жатып алган ханга каргыш айтат:

Түндүгүбүз оо тегерек,
Түп нускалуу о-оо эл элек.
Кызыл алтын о-о курч элек,
Кылымдан келген о-о журт элек.

⁸⁸ Садыбакасов Ш. Кең дүйнө. – Ф.: Кыргызстан, 1976, 419-бет.

Сиз айткандай,

Каракач торгой о-о суу кайда?
Калкым кайда о-о хан кайда?
Калкың башын о-о каңгытса,
Хандыгындан о-о не пайда? (425-бет)

Драманын экинчи көрүнүшү Жаныбек хандын ордосуна арналган. Ушул сахнада Эрке-айым тууралуу эл оозунда айтылып жүргөн аңыз сөздөр пайланылган. «Чынар теректеги селкинчекте ак олпокто көөлбүп термелген Эрке-айым. Жанында көөкөр. Кыздар: бирөөлөрү терметип, бирөөлөрү желпип, ырдашат». Эрке-айым ошентип ханга эркелеп шумдуктуу талаптарды коет: «Кырк кара кой сойдур, шыймылчагын чактырып, чучугуна күрүч бастырып бер», «мага э чаял кийбеген, э чадам билбеген бирдеме таап бер».

Эрке-айым:

Ханым... Жаныбек кайда кетти?
Магдыратып боюмду жазбай,
Шаан-шөкөт курдуруп кабагымды ачпай,
Катынды катындар менен тегеректетип,
Анан тууп бер дейт, тууйм сага!
Эй, сойкулар, кайдан таптыңар, көргөзбөгүлө мага.
(Бешикти тээп жиберип, темтеңдеп)
Жөлөгүлө мени (кыздарды кагып)
Ийе, сыным туташып турат.
Барып камдагылачы, бээнин сүтүнө жуунам.
(429-бет)

Мына эрке катындын эл тарабынан (жазуучу аңыз сөздөргө таянган) классика-лык портрети.

Жаныбек хандын эрмеги Ак боз ат менен Эрке-айым. Эл менен, сырттан кармап турган жоо менен анын иши жок. Айласы кетип, чыдамы түгөнгөн калайык-калк Малике-Аярды ага жиберешет.

Малике-Аяр:

Калктын сөзү мына бул:
Каран түн түшүп тунжурап турганда
Хан казнасын чачсын.
Калың жоокер, курал-жарак камдасын.
Элдин сөзүн уксун, дилин көрсүн,
Эгер ага болбойт экен,
Алгыр куш, күлүк ат элдин мүлкү-
Ак боз аттын тизгинин мине турган азаматка
берсин! (430-бет)

Элдин өтүнүчүн Жаныбек хан жооп кылып, «казна эмес, тезектин кыгын бербейм» деп кууп чыгат. Анан апасы Зулайкага мактанып сүйлөйт:

Сакалын сүйрөп келиптир Малике-Аяр,
Анын сакалындай кыл эчкиде да бар. (431-бет)

Зулайка Малике-Аярга болушуп, бул кылганын жакшы эмес, акылындан ажырапсың деп уулуна кайрылса, ал энесин катуу кагып таштайт.

Алтын таяк ханыша,
Киймиң бүтүн, курсагың токпу?
Киймиң тосулуп, курсагың бөксөрсө айт,
Калжактап ишиме кийлигишпе!

Же... «энен көпсө, эр издейт» деп укчу элем. (432-бет)

Мындай сөөккө жеткен сөздү өз баласынан угуу Зулайка үчүн өлүмгө тете иш болду.

Жаныбек элди такыр карагысы жок, анын кесири баштан ашты. Мындай убакта Малике-Аяр, Думана баштаган эл чечкиндүү аракеттерин баштап, каардуу жоого каршы аттанышты...

Аңгыча Чарындын таңчылары эрке катындын башын айландыра башташты. Коңта ажы (Чарын) менен Эрке-айым белек алмашып (бул сөйкөсүн, тигиниси билерик жиберип) катын качууда толук даяр болду. Эч кимди үстүнө чыгарбаган Ак боз атты Жаныбек хан кыйылып жатып Эрке-айымга берет. Ал артынан жигиттер ээрчитпей жалгыз Ирбисти алып (бул анын кайтарчуусу болгон), жолго чыгат... Бирок, Чарын эсинен ажыраган катынды эркелетип тосуп алган жок, анткени, ал саткындардын ким экенин жакшы билген, ошон үчүн ага аябай кордук көрсөтөт.

Чарын:

Эмчек сүтүн агызган жерин саткан,
Эне экенин унутуп, өңүн саткан.
Эне-атасын, элин,
Этегине башын каткан эрин саткан
Сеникинен өткөн маскаралык барбы? (456-бет)

Ал маскаралыкты дагы мындайча тактап мүнөздөйт: «Кырк катыным бар, кырк жерде отун алат, кың этсе каарыма калат. Алардан эмнең артык! Бетинди көрдүм, и-ии, эки бутуң бар экен. Алактаган сулуу катын менен курч бычактын айырмасы кайсы? Ай чырайын жылтыратып ар кимдин өтүн кесет, акырында өзүн кесет». (456-бет)

Чарындын кызы Лайлум атасы менен мамилеси салкын. Ал Эрке-айымга качууну сунуш кылат. Анда Эрке-айым: «Дүйнө мени батырса да, мен бата албайм дүйнөгө. Эми кимдин башын айлантайын, садагасы сиңдим... А мен уй саайм, Чарындын аңгилерине тамак жасайм» (459-бет).

«Эрке катын» кезинде ал Думана-атасын да кароосуз таштаган. Эми анын бетин кантип карайт. Чарындын колуна түшкөн Думананы көргөндө Эрке-айым атакелеп ага чуркайт. Анда Думана: «Ата безери, колунду тийгизбе! Жамандык сени менен батсын, сени менен жатсын» дейт.

Эки саткын Чарындын туткундар лаге-ринде жолугушпайт. Бул жолу Эрке-айым уят сыйыттан кетип, ага апурулуп сүйлөйт:

Жаныбек:

Жолуң болгур!

Эрке-айым:

Уй сааганды үйрөндүм, ханым.

Жаныбек:

Канат-куйругуң соо, башың
ийинде кантип келдиң?

Эрке-айым:

Хандын башы тогологондо,
Ханышанын башы безилдебейби?

Жаныбек: Шордуум, тажаалым!

Эрке-айым: Шорумду эми көрдүңбү,
Тажаалымды эми билдиңби, ханым?!

Чарын:

(Жаныбекке) Айымды көрдүңбү? Сүйлөш-
түңбү?

Бирөөгө берчү катын эмес бекен бул
дүйнөдө. Тигил дүйнөдөн да мындай катын
таппайсың.

Жаныбек:

Катынча өнөрүңдү көрсөтүпсүң?

Чарын:

Сага да сактап жүргөн өнөрүм бар.
(желдетке)

Бир кулагын чунайт.

Эрке-айым Чарындын бардык кордугун
көрүп, анын канкор экенин билгенден кийин
акыры өлө турган болгон соң деп мамыда
байланып турган Ак боз атты агытып жибе-рет.
Анын жазасы үчүн кыйнап (эки бутун эки азоо
атка байлап тарттырат) өлтүрүлөт.

Драманын негизги конфликтти калмак ханы
Чарын менен кыргыздардын колбаш-чылары
Малике-Аяр менен Думананын арасында жүрөт.
Алардын аракети менен эр-жигиттер козголуп,
калмактарды талкалайт. Чарын өзүнүн желдети
Мансурдун колунан өлөт.

Финалда Малике-Аяр Думанага кайры-лып:
«Олуям, акжолтоюм... Ак боз атыңды минип,
элиңе жөнө, сүйүнчүлө!» дейт. Анда:

Думана: Сүйүнчүм – Күн! Ак боз атты эр
минсин. Мен жер кесейин, эл кыдырайын. Адам
ата балдарына:

«Энең бешик өнөргөн,

Элге кесир ойлобо.

Атаң өнүп көгөргөн

Жерге кесир ойлобо.» дейин дейт.

Бул накыл сөздөр ички душмандарга
(Жаныбек менен Эрке-айымга) айтылган наалат
эле. Демек, экинчи конфликт «өздөн чыккан
жаттар» тууралуу. Ушуга байланыш-туу профес-
сор А.Садыковдун бир пикирин эске ала кетели:
«Ш.Садыбакасовдун «Ак боз ат» драмасында
элдик «Шырдакбек» поэмасынын негизинде
оригиналдуу көркөм полотно жаратылган. Анда
эл-жердин кызыкчылыгы бардыгынан жогору
экендиги көрсөтүлүп, чыккынчылык айыпталат.
Чыккынчы чыгармада эки адам аркылуу
көрсөтүлөт. Анын биринчиси, Жаныбек хан (элге
карабай өз керт башынын кызыкчылыгын
көздөйт), экинчиси, анын аялы Эрке-айым. Хан
жоо жакадан алып, камап турса да, Ак боз атты
жигиттерге бергиси келбейт. Кайраты бар эр-

азаматтар акыры сырткы жана ички душман-
дарды талкалап, Ак боз атты өз колдоруна алат.
Ак боз ат – эр-жигиттин аты. Ал элдин күчүн, ал
үчүн кара жанын кыюдан кайра тартпаган
чыныгы уулдардын ар-намысын, абийирин
символдоштуруп турат».⁸⁹

Бул драма тууралуу өз мезгилинде
Т.Касымбеков тарабынан «Ак боз атта» белгилүү
тема автордун максатына жараша өзгөртүлгөн»⁹⁰
деген доомат коюлган. Туура, жазуучу өзүнүн
идеялык-көркөмдүк концепциясына жараша
белгилүү сюжетке өзгөртүү киргизүүгө акысы бар
экендигин Ч.Айтматовдун адабий практикасы
далилдеп бергендиги окурмандарга малым.
Алсак, «Гүлсаратта» «Карагул ботом» менен
«Кожожаштын» окуясы бир өзөккө бирикти-
рилип, бир бүтүн материал катары пайда-
ланылган. Бирок, белгилүү эстетик-философ
А.Салиев Ч.Айтматовдун мындай жасагынын
туура көргөн эмес.⁹¹ Ага карабастан, жазуучу
өзүнүн ал практикасын көтөрүп улантып келди.
Мисалы, «Аккемедеги» «Бугу-Эне» жомогу элде
айтылышындай эмес экендиги көпчүлүккө
белгилүү болсо да, эч нерсе дебеди. Кайра
Айтматовду легенданы по-весттин бүткүл
тулкуна ажырагыстай кылып сиңирип
жибергендиги айтып куттукташты.

Жалпысынан алганда Ш.Садыбакасов
Шырдакбектин боз жоргосу жана анын саткын
аялы тууралуу элдик аңыз кепти ыктуу
пайдаланып, күчтүү образдарды жаратып берүүгө
жетишкен. Өзгөчө Эрке-айымдын, Малике-аяр
менен Думананын, душмандар тараптан
Чарындын портреттери эсте каларлык тартылган.

Драма куюлушкан кара сөз (эркин ыр
сымалдуу) түрүндө, кээде элдик ыр, накыл сөздөр
аралаштырылып жазылган. Эскерте кетүүчү
нерсе, драма баштан аяк шыдыр окулбай, кээде
ордуна коюлбай калган сөздөргө жолугуп, бир аз
мүдүрүлө каласыз. Бул автордун сөз менен иштөө
маданиятынан толук жогорку бийиктикке
көтөрүлө электигин айгинелейт.

⁸⁹ Садыков А. Адабий сын айдыңында. –Ф.:Илим,
1979, 13-бет.

⁹⁰ Сиз жаш жазуучунун чыгармасы тууралуу
//Кыргызстан маданияты, 1976, 18-ноябрь.

⁹¹ Ата журт менен кездешүү//Кыргызстан мада-
нияты, 1970, 30-сентябрь.